

ENANTIOSEMIA ÎN LIMBILE RUSĂ ȘI ROMÂNĂ: NOTE ȘI IDEI

Daniela GHELTOFAN
(Universitatea de Vest din Timișoara)

daniela.gheltofان@e-uvv.ro

Enantiosemy in Russian and Romanian Languages: Notes and Ideas

The article addresses the issue of determining some features of enantiosemy among related linguistic phenomena – antonymy, polysemy, homonymy. Building on Russian and Romanian theories (Novikov 1973, Bucă 1976, Sârbu 1977, Evseev 1983, Sokolov 1980, Gorelov 1986, Șmelev 2012, etc.), the author aims to present a classification of enantiosemantic words, proceeding from the assumption that practically any words, in a certain context, can undergo enantiosemantic transformations (cf. Evseev 1983). As a result, some particularities ascribed to enantiosemy allow defining this phenomenon as an independent category of lexical semantics in present-day linguistics (cf. Șmelev 2012, Klégr 2013).

Keywords: *enantiosemy; polysemy; antonymy; omonymy; ambivalence;*

I. Introducere

Dacă, la începutul secolului XX, se remarcă lipsa studiilor legate de *enantiosemy*, în lingvistica rusă, de pildă, avem mai multe teorii cu privire la aceasta. Inițial, s-a considerat că *enantiosemy* este frecvent întâlnită în limba germană, spre exemplu, și, mai rar, în limbile rusă¹ și română (cf. Novikov 1973: 36; Sârbu 1977: 127). Din studiile relativ recente, aflăm că acest fenomen nu este o raritate, dar că este, într-adevăr, un punct sensibil, nevralgic, un fel de „călcâi al lui Ahile” în lexicologia actuală, fiind foarte dificil de surprins (cf. Gorelov 1986: 87).

În scopul definirii conceptului de *enantiosemy* adoptăm punctul de vedere al lingvistului Ivan Evseev (1983) care susține că acest fenomen este echivalentul *ambivalenței* în lingvistică, constând în „contopirea contrariilor” în cadrul aceluiași termen sau aceleiași sintagme. Având în vedere structura polisemică a cuvântului sau a sintagmelor, ne putem confrunta cu dispoziții semantice de tip axiologic sau de tip antonimic, de pildă: Ro. *în vecii vecilor*; Ru. *вовек и вовеки*, care, în funcție de context și/sau de anumiți parametri verbali, paraverbali sau nonverbali, vor însemna fie *întotdeauna*, fie *niciodată*. Acest fenomen lingvistico-stilistic a fost multă vreme considerat ca fiind periferic, dar se pare că aria sa de răspândire este mai largă în limbile naturale. Bunăoară, în literatura de specialitate rusă, există o tipologie a enantiosemiei (parțială, totală, implicită, explicită etc.), iar unii dintre cercetători afirmă că, în cazul

¹ „особую, непродуктивную, разновидность антонимии образуют слова, совмещающие в себе противоположные значения: одолжить - 1) дать в долг и 2) взять в долг; наверно - 1) может быть и 2) несомненно, точно. Это явление называется внутрисловной антонимией или энантиосемией” (Novikov 1973: 36) [o categorie particulară a antonimiei – deosebită și neproductivă – este reprezentată de cuvintele care, ele însele, conțin sensuri opuse: *odolžit* – 1. a da un împrumut și 2. a lua un împrumut; *naverno* – 1. probabil și 2. sigur, exact. Acest fenomen se numește antonimie intralexemică sau enantiosemyic.”] (trad. n., D.G.).

enantiosemei, se poate vorbi de o categorie semantică de sine stătătoare (Šmelev¹ 2012: 838). În lucrare, ne propunem să prezentăm clasificările propuse de cercetătorii ruși și să identificăm unele particularități ale enantiosemei în limbile rusă și română, avându-se în vedere potențialul său discursiv important.

II. Discuții și rezultate

Considerăm că enantiosemea poate fi unul dintre reperele de măsurare a vivacității și dinamicii lexicului. În încercarea de decriptare a comportamentului lingvistic și discursiv al acestui fenomen trebuie avute în vedere următoarele fenomene lexicale: antonimia, polisemia, omonimia. Ceea ce face, după părerea noastră, ca enantiosemea să fie produsul, mai mult sau mai puțin, al conexiunii/ interacțiunii dintre aceste categorii semasiologice.

În literatura de specialitate rusă și română², se întâlnește următoarea paletă denominativ-terminologică, din care se vedește, într-o bună măsură, modul în care cercetătorii acestor arii de investigare receptează acest fenomen lingvistic sau se raportează la aceasta:

- „энантиосемия”/ *enantioseme*³ (Šercl’ 1883, *apud* Novikov 1973);
- „противосмысл”/ *sens opus* (Abel’ 1884, *apud* Novikov 1973);
- „своеобразный вид полисемии”/ subtip al polisemei (Budagov [1953] 2003);
- „омоантонимия”/ *omoantonimie* (*cf.* Novikov 1973, Vinogradov 1977);
- *antonimie internă*(*cf.* Sârbu 1977, Bârlea 1999)
- „внутрилексемная антонимия”/ *antonimie intralexemică* (Sokolov 1980).

Cercetătoarea L. Bessonova (1982: 28) susține că: „antonimia este rezultatul unei polarizări adiacente (*i.e.* aflată în limitele unui cuvânt), iar enantiosemea este rezultatul unei polarizări inerente (intralexemice), care este stocată în potențialul semantic al cuvântului”⁴. (trad.n., D.G.).

Trăsătura definitorie a enantiosemei este, așadar, „polaritatea (sau polarizarea) semantică” (Evseev 1983: 133), care constă în îmbinarea, în contopirea sensurilor opuse în cadrul aceluiași/ aceluiași cuvânt/ sintagme, depinzând de un context de natură verbală și/sau non- și/sau paraverbală. De pildă, într-un articol de dicționar se înregistrează un asemenea exemplu enantiosemic: „Хитрый – искусный, мудреный, изобретательный, замысловатый, затейливый // лукавый, двуличный, коварный” [Viclean – *iscusit, înțelept, abil, priceput, dibaci // șiret, fățarnic, perfid*] (Dal’ 1980: 548) (trad.n., D.G.). Mai mult, se susține că: „... în mod potențial, orice cuvânt este apt spre o folosire contextuală sau situațională în care sensul de bază se transformă în opusul său” (Evseev 1983: 134).

¹ „Enantiosemy is a regular phenomenon that is based on certain general principles of cognition and human communication”.

² Mai recent, în studiile de specialitate engleză, enantiosemea este privită ca formă particulară a antonimiei și denumită *auto-antonimie/ „auto-antonymy”* (*cf.* Murphy 2003).

³ Se consideră că lingviștii V. I. Šercl’ (1883) și K. Abel (1884) au fost primii care au denumit acest fenomen, fiind convinși că este specific limbilor primitive și nu celor evoluat (*apud* Novikov 1973: 183-184). Se pare că studiile actuale infirmă această idee. De pildă, în unele limbi, întâlnim un singur lexem, care înseamnă deopotrivă „gază” și „oaspete, musafir”, noțiuni opuse ca realitate: fr. *hôte*, it. *ospite*.

⁴ „Антонимия является результатом адгерентной (т.е. выходящей до пределы слова), а энантиосемия ингерентной (внутрисловной) поляризации, которая хранится в семантическом потенциале слова”.

În funcție de abordarea întreprinsă, cercetătorii ruși au stabilit următoarele tipuri de *enantiosemie*:

- *номинативная/ denominativă; эмоционально-оценочная/ valoric-emoțională; полная/ totală (ядерная/ centrală); частичная/ parțială (периферийная/ periferică); эксплицитная/ explicită; имплицитная/ implicită; диахроническая/ diacronică; синхронная/ sincronică; внутриязыковая/ intralingvistică; межъязыковая/ interlingvistică*¹ (cf. Voznesenskaja 2011: 759-760).

Enatiosemia nominală presupune un tip de enantiosemie care se bazează pe nivelul semic al unui lexem sau frazem, iar enatiosemia emoțional-valorică se fundamentează pe subtexte, pe elementele pragmatice ale unui (con)text.

La cercetătoarea N. V. Āernikova (2008: 151), de pildă, găsim următoarea clasificare a enantiosemiei: „enantiosemie semantică” (*criminalistică/криминальная*, însumând și sensul negativ „structură criminalistică/ криминальная структура”, dar și pe cel pozitiv, al unui segment funcțional din domeniul poliției („криминальная полиция”/ „criminalistica”)); „enantiosemia valorică” (*elită/ элита* – „științifică/ научная” sau „a compromișilor/ корруппированная”) și „valorico-semantică” (*de dreapta/ правые*: „conservatori/ консерваторы”, „reacționar-radicali/ реакционеры радикалы”, „liberal-reformatori/ либералы реформаторы”).

În studiile românești se dau următoarele exemple enantiosemice sugestive, identificate în limbile și idiomurile vechi: antonimele *puternic – slab, clar – obscur*², *mare – mic, început – sfârșit* au aceeași rădăcină; în vechea egipteană, *Ken* semnifica *tare* și *slab*; în latină, *sacer* însemna *sfânt* și *damnat*, *altus* – *înalt* și *adânc*; în limba rusă, *конец* și *начало* au aceeași rădăcină (cf. Evseev 1983). În latină, *caput* înseamnă *început* și *sfârșit*, ceea ce a dat în română *cap*, *capăt* ce semnifică și *început* și *sfârșit* („a merge până la capăt”, „a începe de la capăt”) (cf. Evseev 1983: 134; Bârlea 1999: 202).

În limba rusă, *пожалуйста* înseamnă și *cerere*, și „o ofertă însoțită de o conotație a solitudinii” (Evseev, *idem*). Exemplul din urmă scoate în evidență un alt aspect care complică înțelegerea *enantiosemiei*, și anume acela legat de viziunea specifică asupra lumii a unui popor.

În limba rusă, *жгучий* înseamnă, în funcție de sintagma în care este întrebuințat, – *friguros* („жгучий мороз”) sau *arzător* („жгучий зной”). De asemenea, intră în această categorie și antonimele conversive (cf. Sârbu 1977, Evseev 1983, Bârlea 1999, Gheltofán 2014b) „reprezentând un tip al ambivalenței lexicale” (Evseev 1983: 135): *a împrumuta cuiva ceva* – *a împrumuta ceva de la cineva*; *a închiria cuiva o cameră* – *a închiria (de) la cineva o cameră* etc.

Și în plan diacronic ne putem întâlni cu fenomenul *enantiosemiei*, de pildă, termenii „ambitție”, „ambitios” („n-ai ambiț”, la Caragiale, cu ironie) au avut inițial o conotație absolut negativă – „plin de aroganță, de vanitate”, pe când, în limbajul actual, s-a făcut transferul spre o zonă conotată pozitiv: „e un tânăr ambitios”, „proiect ambitios”, „plin de ambiție” sau și mai des

¹ O clasificare recentă a enantiosemiei pentru limba engleză este oferită de A. Klégr (2013: 14-17): *Directional enantiosemes; Collocational enantiosemes; Irony enantiosemes; Anti-irony enantiosemes; Euphemistic enantiosemes; Converse enantiosemes; Non-systematic enantiosemes.*

² Nu putem să trece cu vederea existența cuvântului compus *clarobscur* (CLAROBSCÚR, (2) *clarobscururi*, s. n.1. Procedeu grafic și pictural de distribuire gradată a luminii și a umbrelor în vederea redării volumelor prin efecte de contrast puternice. 2. Gravură în lemn realizată în mai multe nuanțe ale aceleiași culori. – După fr. *clair-obscur* cf. DEX 2009). Acest lexem este rezultatul îngemănării elementelor cuplului antonimic *clar-obscur*. Se întâlnește în sintagme de tipul: „efect de clarobscur” (și în forma „clar-obscur”), „contrast de clarobscur/ clar-obscur”, „tehnica clarobscur”.

uzitatul „n-are ambiție!”. Exemplele acestea se află, probabil, și sub influența semanticii pozitive a termenului din limba engleză „ambition”.

La *enantioseme diacronică* încadrăm și expresiile din epoca comunistă, elemente ale unui discurs de tip ideologic care suferă o polarizare semantică și care, încercându-se negativ, vor fi evitate în comunicarea actuală: *epoca măreață, de aur, pe cele mai înalte piscuri* etc.

În studiile rusești, termenii cu potențial enantiosemic (*enantiolexeme*, în bibliografia rusă) și sintagmele (*enantiofrazeme*) precum „умница”/ „deștept”, „прекрасно”/ „minunat!”, „хороший”/ „bun!”, „благословить”/ „a blagoslovi”, „иди с богом”/ „mergi cu D-zeu!”, „вовек и вовеки”/ „în vecii vecilor” ș.a. sunt considerați/ considerate cuvinte și frazeologisme enantiosemice, întrucât, în funcție de anumiți parametri verbali, paraverbali sau nonverbali ca repetiția, ironia, sarcasmul, intonația, prelungirea vocalelor, mimica, starea emoțională, semnele de punctuație (punerea între ghilimele sau folosirea italicelor în comunicarea scrisă) etc., se dezvoltă capacitatea acestora de a îngloba un sens pozitiv și unul negativ, în același timp. Bunăoară, „mergi cu D-zeu!”/ „иди с богом” poate însemna urarea *drum bun!* sau, prin contribuția unuia dintre parametrii amintiți, se accesează latura negativă, însemnând alungarea cuiva – *pleacă!*, ceea ce arată că enantiosemea este strâns legată de pragmalingvistică, mai ales că aceste sintagme sunt dintre cele mai uzuale. În limba rusă, întrebuițarea adjectivului scurt în locul formei lungi poate fi semnul unei deprecieri, „Хорош, голубчик! Хорош!”, dar și al unui transfer semantic de la pozitiv la negativ, rezultând enantiosemea. De asemenea, topica lexemelor poate contribui la formarea unui mecanism enantiosemic: „Ты мне очень нужна!” [Am nevoie mare de tine!] vs. „Очень ты мне нужна!” [Mare nevoie am de tine!]. Aceste fapte arată că *enantiosemea* are și o latură specific-națională. Acest specific este probat și de prezența în limba rusă a prefixelor verbale care imprimă verbelor ori sensul de „a încheia o acțiune, de a o duce la bun sfârșit”, ori opusul său „a abandona”: *просмотреть, проглядеть, прослушать* etc. (*просмотреть фильм* „a viziona un film de la un capăt la altul” – *просмотреть ошибку* „a trece cu vederea o greșeală”). Întrebuițarea ocazională de natură enantiosemică însoțește și comunicarea media, îmbogățindu-se, astfel, instrumentarul logico-discursiv al jurnaliștilor (cf. Ciocoiu 2007).

Lingviștii ruși vorbesc despre enantioseme care se pot înregistra în dicționare, denumind fenomenul „ингерентная энантioseмия”¹ (enantioseme verbală, uzuală/ inerentă), iar pe cele care au la bază doar parametrii neverbali, le încadrează în „адгерентная энантioseмия” (enantioseme adiacentă). În lucrările lexicografice din limba rusă se regăsesc în jur de 300-400 lexeme enantiosemice.

III. Concluzii

Deconspirarea comportamentului enantiosemic poate fi dificilă, întrucât se află la limita dintre polisemie, omonimie și antonimie, de aceea, în general, diversele abordări argumentate ale cercetătorilor pot să pară/ să fie valide. După părerea noastră, enantiosemea este specifică unei structuri monolexemice, monofrazemice sau monoparemeice, în cadrul căreia diferențierea intersemică este de natură opozabilă, antonimică, ambivalentă.

Interacțiunea dintre polisemie și antonimie, uneori și omonimie, și corelarea cu producerea discursivă/ contextualizarea efectivă stau la baza apariției enantiosemiei. Precum antonimia, și

¹În traducerea determinațiilor *ингерентная, адгерентная* ne-am sprijinit pe înțelesul dat în dicționarul lingvistic al O. Achmanova (1969: 523).

enantiosemia are la bază o serie de criterii lingvistice, psiholingvistice, sociolingvistice și discursiv-cognitive ce trebuie discutate mai pe larg.

La explorarea spațiului discursiv, deși există mult dinamism și imprevizibil, observăm o oarecare stabilitate a sensurilor enantiosemeice care contribuie la formarea unei părți din conștiința discursivă pe acest segment. Vorbitorii ambelor limbi, rusă și română, înțeleg foarte bine cum să se folosească de toate atributele unei utilizării enantiosemeice lexicale sau frazeologice. Deși enantiosemele nu constituie un izvor de inovație lexicală¹, precum eufemismele (cf. Gheltofă 2014a), la nivel discursiv, ele contribuie la crearea unei situații valoric-afective deosebite.

Vorbim de o *contextualizare enantiosemeică*, în sensul în care în discurs se urmărește dualismul semantic, ambivalența semantică. Această contextualizare enantiosemeică o considerăm o trăsătură importantă a lexicului activ actual.

Se poate vorbi și de o rigidizare a enantiosemeilor, în sensul că deja este posibilă crearea dicționarilor de enantioseme.

Avându-se în vedere cele constatate, încercăm să dăm o definiție: *enantiosemia* este o relație logico-semantică intersemică, opozabilă la nivel monolexic, monofrazemic și monoparemic, dependentă de un context, precum și de experiența lingvo-cognitivă a participanților la un discurs (oral sau scris).

Referințe bibliografice:

- BÂRLEA, Gh. 1999: *Contraria latina. Contraria romanica (Sistemul antonimelor în limbalatină și reflexele sale în limbile romanice)*, București, Editura All Educational.
- BESSONOVA, L. E. 1982: *Enantiosemeia kak osobyj tip v sisteme leksičeskih protivostavlenij*, in „Problemy leksičeskoj i kategorial'noj semantiki”, 2, p. 27-31.
- BUCĂ, M. 1976: *Antonimia*, in Bucă, M., Evseev, I. *Probleme de semasiologie*, Timișoara, Editura Facla, p. 144-195.
- BUDAGOV, R. A. 1953: *Očerki po jazykoznaniju*, Moskva, Izd-stvo Languages of Russian Culture Languages of Slavic.
- BUDAGOV, R. A. 2003: *Vvedenie v nauku o jazyke: učebnoe posobie*, III izd., Moskva, Izd-stvo Dobrosvet-2000.
- ČERNIKOVA, N. B. 2007: *Očenočnaja enantiosemeia kak rezul'tat polarizacii aktual'nych smyslov*, in „Vestnik MGOU. Seria Russkaja filologija”, 1, p. 150-153.
- CIOCOIU, Anca-Mihaela 2007: *Sredstva vyraženiia ekspresii v sovremennom gazetnom tekste*, in „Russkij jazyk za rubežom”, 4, p. 55-58.
- DAL', V. I. 1980: *Tolkovyj slovar' živogo velikorusskogo jazyka*: v 4-x t., Moskva, Izd-stvo Russkij jazyk.
- EVSEEV, I. 1983: *Cuvânt-simbol-mit*, Timișoara, Editura Facla.
- GHELTOFAN, Daniela 2014a: *Euphemism: positive and negative aspects*, in Runcan, P.L., Rață, G. *Social Economics and Entrepreneurship*, Newcastle upon Tyne, Cambridge Scholars Publishing, p. 131-140.
- GHELTOFAN, Daniela 2014b: *Antonimia: O abordare sistemică și extrasistemică*, Craiova, Editura Universitaria.
- GORELOV, I. N. 1986: *Enantiosemeia kak stolknovenie protivorečivnyh tendencij jazykovogo razvitija*, in „Voprosy jazykoznanija”, 4, p. 86-96.
- IONESCU, Raluca, 2003: *Valori superlative ale prefixoidelor în limba română actuală – utilizări cu baze substantivale*, in Gabriela Pană Dindelegan (coord.), *Aspecte ale dinamicii limbii române actuale. Vol. al*

¹ Totuși, iată cum prefixoidul *super-* dovedește o remarcabilă ambivalență (*super-vs.super-*), prin participarea la formarea de superlative, de regulă, în vorbirea cotidiană: *superlene*, *superfoame*, *superîntuneric*, *superfemeie*, *superproducție*, *superchefuri*, *supermagazin*, *supershow*, *supermașină*, *superpetrecere* etc. (cf. Ionescu 2003), făcând referire la componenta semică cu valoarea „foarte mare”, pe când, în *superprețuri*, *superofertă*, avem valoarea „foarte mic” (*idem*), ceea ce înseamnă că prețurile sunt accesibile, avantajoase sau mici. De aici, rezultă o opoziție semantică pe bază morfematică, de altfel, regăsim în literatura de specialitate rusă și termenul de *enantiomorfem* (Voznesenskaja 2011).

- II-lea, Actele Colocviului Catedrei de Limba română (25-28 noiembrie 2002)*, [București], EUB, p. 151-161.
- KLÉGR, A. 2013: *The limits of polysemy: enantiosemy*, in „Linguistica Pragensia”, 2, vol. 23, p. 7-23.
- MURPHY, M. Lynne 2003: *Semantic Relations and the Lexicon: Antonymy, Synonymy, and Other Paradigms*, Cambridge, Cambridge University Press.
- NOVIKOV, L. A. 1973: *Antonimija v ruskom jazyke*, Moskva, Izd-stvo Vysšaja škola.
- SÂRBU, R. 1977: *Antonimia lexicală în limba română*, Timișoara, Editura Facla.
- ŠMELEV, A. 2012: *Cognitive and Communicative Sources of Enantiosemy*, in „Proceedings of the 10th World Congress of the International Association for Semiotic Studies (IASS/AIS)”, Coruña, Editura Universidade da Coruña, p. 837-844.
- SOKOLOV, O. M. 1980: *Enantiosemia v krugu smežnych javlenij*, in „Filologičeskie nauki”, 6, p. 36-42.
- VINOGRADOV, V. V. 1977: *Izbrannye trudy. Leksikologija i leksikografija*, Moskva, Izd-stvo Nauka.
- VOZNESENSKAJA, M. M. 2011: *Enantiosemia v ruskoj frazeologii*, in A. E. Kubrik (red.), *Komp'juternaja lingvistika i intelektual'nye tehnologii*, Moscova, p. 759-767.